

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

О. Гафурова
кандидат юридичних наук,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Відносини соціального розвитку села як складова предмета аграрного права

У статті на підставі аналізу нормативно-правових актів і теоретичних досліджень обґрунтовано необхідність включення відносин соціального розвитку села до предмета аграрного права. Здійснено розмежування зазначених відносин та відносин соціального захисту і соціального забезпечення сільських мешканців, а також аграрних трудових відносин.

В статье на основании анализа нормативно-правовых актов и теоретических исследований обоснована необходимость включения отношений социального развития села в предмет аграрного права. Разграничены указанные отношения и отношения социальной защиты и социального обеспечения сельских жителей, а также аграрных трудовых отношений.

The article is based on analysis of regulations and theoretical investigations substantiated the need to include social relations of rural development subject to the agrarian law. An division said relations and relations of social protection and social welfare of rural residents and agricultural employment.

Ключові слова: відносини соціального розвитку села, відносини соціального захисту; відносини соціального обслуговування; аграрні трудові відносини; сільські території.

Постановка проблеми

Україна проголосила себе соціальною, правовою державою (ст. 1 Конституції України), в якій на перше місце винесено права людини та гарантії їх захисту (ст. 3), всім громадянам гарантовано рівні конституційні права і свободи (ч. 1 ст. 24). Проте для більшої кількості селян ці норми Основного Закону залишаються на рівні декларацій. І навіть реформування аграрного сектору економіки не тільки не сприяло розв'язанню соціальних проблем села, а й призвело до їх загострення. Вкотре був «забутий» принцип забезпечення гідних умов для проживання сільських мешканців, який має реалізовуватись шляхом надання всім групам населення рівного доступу до медичної допомоги, побутового обслуговування, розвитку духовної та фізичної культури, користування комунальними та комунікаційними послугами тощо. Забезпечення ж високого рівня соціально-економічного розвитку села сприяє не тільки відродженню селянства, а виступає запорукою продовольчої безпеки країни, її економічної незалежності. Зважаючи на вищезазначене, дослідження відносин соціального

розвитку села в рамках такої галузі українського права, як аграрне, є особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед наукових розробок, присвячених дослідженню відносин соціального розвитку села, необхідно виділити праці провідних науковців у галузі колгоспного та аграрного права, таких як А.І. Бобильов, І.А. Дмитренко, В.М. Єрмоленко, М.І. Козирь, В.В. Носік, О.О. Погрібний, В.І. Семчик, А.М. Статівка, Н.І. Титова, І.А. Фаршатов, О.В. Чичкин, В.З. Янчук та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

До сьогодні серед науковців не склалося єдиної точки зору щодо необхідності включення відносин соціального розвитку села до предмета аграрного права. Крім того, слід зазначити, що залишається невирішеним питання, які саме групи юридичних норм формують цей комплексний аграрно-правовий інститут.

Формулювання цілей статті

Мета цієї статті полягає у проведенні науково-теоретичного аналізу відносин соціального розвитку села, обґрунтуванні необхідності включення їх до предмету аграрного права. А також відмежування зазначених відносин від відносин соціального захисту та соціального забезпечення сільських мешканців і аграрних трудових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

За радянських часів практично всі питання щодо надання соціальних благ селянам, проведення благоустрою населених пунктів вирішувалися безпосередньо колгоспами, що було закріплено тогочасним законодавством. Так, Примірним статутом сільськогосподарської артілі, прийнятим Другим з'їздом колгоспників-ударників 17 лютого 1935 року [1], передбачалось: піднімати культурний рівень її членів; створювати клуби, бібліотеки та читальні...; облаштовувати бані, перукарні; ...упорядковувати сільські вулиці...; сприяти колгоспникам в поліпшенні їх житла (п. 6 та відповідно п. 41). З отриманих коштів артіль була зобов'язана виділяти кошти на культурні потреби: підготовку колгоспних кадрів, організацію ясел, дитячих майданчиків тощо (п. 12).

У Примірному статуті колгоспу, прийнятому III Всесоюзним з'їздом колгоспників 27 листопада 1969 року [2] вже містився окремий розділ (IX «Культура, побут, благоустрій») та передбачалось використання чистого прибутку підприємства на створення культурно-побутового фонду (п. 36). Аналогічні норма містилась і в Примірному статуті колгоспу, прийнятому IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 року [3] та Законі СРСР від 26 травня 1988 року «Про кооперацію в СРСР» (ст. 24) [4].

З прийняттям Закону України від 17 жовтня 1990 року «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» розпочинається новий етап у правовому регулюванні соціальних відносин на селі. В цьому нормативно-правовому акті вперше були визначені умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства, необхідність сприяння соціальній захищеності сільського населення. Селу надавався пріоритет в отриманні державних інвестицій і, як зазначає професор В.М. Єрмоленко, вони дозволили б вирішити переважну більшість проблем соціального розвитку села [5, с. 190]. Але на практиці цей механізм жодного разу не був застосований. Невиконання положень законодавства щодо реального надання пріоритетності аграрній галузі, зумовило негативну тенденцію щорічного спаду виробництва сільсько-

господарської продукції і зменшення виробничого потенціалу галузі, різке зниження споживання основних видів продовольства на душу населення, занепад соціальної сфери села, що в цілому знизило рівень продовольчої безпеки країни (п. 1 Постанови Верховної Ради України від 22 червня 2000 року № 1825 «Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан виконання Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» та продовольчу безпеку України»).

Крім вказаного Закону, зазначені відносини регулюються низкою нормативно-правових актів, зокрема: Указами Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356 «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села», від 15 липня 2002 р. № 640 «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села», від 21 лютого 2002 р. № 170 «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки», розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573 «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року», від 21 грудня 2005 р. № 536 «Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки», постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» та іншими. На жаль, заходи, передбачені в цих нормативно-правових актах, практично ніколи не мали належної фінансової підтримки з боку держави, тому й ефективність від їх застосування завжди була і залишається низькою.

Що стосується теоретичного вивчення соціальних проблем селян, то воно розпочинається лише в кінці 60-х – на початку 70-х років. До цього часу колгоспне право визначалось як галузь права, що регулює відносини з організації та діяльності колгоспів, державному керівництву їх діяльності, а також відносини колгоспників з колгоспами [6, с. 48 та ін.], відповідно відносинам соціального розвитку села увага не приділялась. Аналогічної позиції дотримувались науковці і при визначенні предмета сільськогосподарського права, відповідно, до нього включалися лише суспільні відносини, що склалися в процесі організації сільськогосподарського виробництва [7, с. 47; 8, с. 30]. Попри це, після прийняття Примірною Статуту колгоспу 1969 року, з'являється науковий інтерес до означеної проблематики. В підручники з колгоспного права вміщується розділ, в якому висвітлюються питання правового регулювання прав і обов'язків колгоспів з культурно-побутового забезпечення колгоспників [9, с. 39 та ін.], видаються навчальні посібники, присвячені проблемам селянства, зокрема правам та обов'язкам колгоспників [10]. У 1975 році І.А. Фаршатов захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Правове регулювання культурно-побутової діяльності колгоспів» [11]. На початку 90-х років виходять в світ праці, в яких розглядаються соціальні права колгоспників, у тому числі й право на культурно-побутове обслуговування [12 та ін.], а також безпосередньо присвячені питанням соціального розвитку села [13; 14 та ін.].

На сьогодні відносини з соціального розвитку села (передусім ті, що стосуються задоволення соціально-побутових потреб селян) включаються до предмета аграрного права України [15, с. 22; 16, с. 53; 17, с. 48; 18, с. 5; 19, с. 9 та ін.]. При цьому в науковій літературі ставиться питання про необхідність пошуку додаткових критеріїв належності відносин із соціального розвитку села до аграрних [20, с. 75], оскільки виконання функцій щодо соціального забезпечення мешканців сільської місцевості покладено на органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а сільськогосподарські підприємства можуть брати участь у таких відносинах на власний розсуд. На наш погляд, зазначене твердження потребує певної конкретизації. Адже відносини соціального роз-

виту села не можна ототожнювати з відносинами соціального забезпечення селян, про що докладніше буде зазначено нижче. По-друге, для більшості сільськогосподарських підприємств проведення соціальної діяльності залишається традиційним. Так, сільськогосподарські кооперативи зобов'язані дбати про розв'язання соціальних проблем жителів села, адже одним з важливих міжнародних принципів кооперації є піклування про суспільство, тобто «одночасно із зосередженням уваги на задоволенні потреб і побажань своїх членів, кооперативи працюють на розвиток тих громад, які їх оточують» [21, с. 300]. Крім того, за відсутності коштів у місцевих бюджетах тільки самі підприємства здатні гарантувати розвиток соціальної інфраструктури на селі за рахунок власних доходів.

В аграрно-правовій літературі не склалося єдиної думки щодо класифікації цих відносин. Багато українських науковців у якості складової права на соціальний розвиток села розглядає відносини з правового забезпечення соціального захисту селян, а також трудові відносини [5, с. 184; 22, с. 76–77; 23, с. 487; 24, с. 45–46]. Професор А.І. Бобильов поділяє відносини соціального розвитку села на чотири групи: 1) соціально-трудова відносини; 2) соціально-культурні відносини; 3) відносини із соціального забезпечення сільського населення; 4) відносини із соціального обслуговування сільського населення [25, с. 8]. Професор А.М. Статівка виділяє наступні, пов'язані між собою, види соціальних відносин: 1) із соціально-трудового розвитку села; 2) із соціально-побутового розвитку села; 3) із соціального забезпечення сільського населення [24, с. 42–45]. На наш погляд, соціально-трудова відносини, а також відносини соціального забезпечення та соціального обслуговування сільських мешканців не можуть належати до відносин соціального розвитку села.

Ще в радянській юридичній літературі трудові відносини членів колгоспів включалися до предмета колгоспного права [26, с. 19; 27, с. 101 та ін.]. Крім того, зазначалось, що норми, якими вони регулюються, формують інститут колгоспного права [6, с. 49; 28, с. 21 та ін.]. На думку більшості науковців, трудові відносини складають самостійну групу внутрішніх аграрних відносин [20, с. 322–377; 29, с. 10; 30, с. 16], що обумовлено насамперед характером сільськогосподарської праці, а також специфікою організаційно-правових форм окремих суб'єктів господарювання на селі. Законодавством України також передбачена необхідність у їх особливому правовому регулюванні. Так, Кодексом законів про працю України встановлено, що особливості, які існують у правовому регулюванні праці членів сільськогосподарських кооперативів та фермерських господарств, повинні визначатися законодавством та їх статутами (ч. 2 ст. 3). На жаль, з тексту Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» не зрозуміло, які ж особливості щодо регулювання зазначених відносин в ньому встановлено, крім права кооперативу самостійно визначати форми і систему оплати праці його членів і найманих працівників (ч. 3 ст. 35). Законом України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» також не встановлено жодних особливостей в регулюванні трудових відносин його членів. Передбачено лише, що вони регулюються статутом (ст. 27). Зважаючи на практичну відсутність спеціального законодавства, доцільним було б, на наш погляд, врегулювати особливості сільськогосподарської праці в окремому нормативно-правовому акті.

Що стосується відносин соціального забезпечення та обслуговування сільського населення, то наприкінці 1960-х років – початку 70-х у науковій літературі обґрунтовується необхідність вважати самостійним інститутом колгоспного права право соціального забезпечення членів колгоспу. Норми цього інституту встановлювали види пенсійного забезпечення, коло осіб, які мають право на пенсію, порядок нарахування стажу і пенсії, порядок звернення за призначеною пенсією та їх виплати [31, с. 157]. Виокремлення цього інституту обґрун-

товувалось наявністю певної специфіки у правовому регулюванні зазначених відносин, яке здійснювалось нормами колгоспного права. Завершення процесу формування такої галузі права, як право соціального забезпечення, пов'язане також із включенням до його предмета відносин соціального забезпечення колгоспного селянства та поступового розповсюдження на зазначені відносини норм законодавства про соціальне забезпечення робітників і службовців [32]. Крім того, чинним законодавством України не встановлено окремого механізму соціального забезпечення сільських працівників. Так, Законами України «Про фермерське господарство» та від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство» передбачено, що члени фермерського господарства і особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), а також члени особистих селянських господарств підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню в порядку, встановленому законом (ст. 34 та відповідно ст. 9). Тобто вони містять норми, що відсилають до законодавства про соціальне забезпечення громадян. А в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» взагалі немає норм, які регулюють зазначені відносини. Тому доцільно погодитись із думкою професора М.І. Козиря, який неодноразово зазначав, що до предмета аграрного права не слід відносити норми, які регулюють соціальне забезпечення колгоспників [33, с. 55]; відносини з соціального обслуговування селян також виходять за рамки права соціального розвитку села [34, с. 45]. Таким чином, надалі слід вже вести мову не про відносини із соціального забезпечення, а про відносини саме із соціального розвитку села [16, с. 53].

Розглядаючи відносини соціального розвитку села, слід звернути увагу, що в аграрному законодавстві, можна зустріти такі поняття, як соціальний розвиток села та розвиток сільських територій. Так, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» встановлено обов'язок держави захищати сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів (ст. 10). Крім того, основними складовими державної аграрної політики в Україні є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих, зокрема, на розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій (ст. 1 Закону України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). У Розділі II Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, йдеться про розвиток соціальної сфери села та сільських територій тощо. Зазначені норми спрямовані насамперед на збереження сільської поселенської мережі шляхом розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури, житлового будівництва, проведення благоустрою сільських населених пунктів. На наш погляд, у вищезгаданих нормативно-правових актах поняття село використовується у широкому значенні, тобто як узагальнююче. Відтак під ним необхідно розуміти сільську місцевість взагалі [35, с. 175] як складну багатофункціональну систему з її просторовими, природними, ресурсно-функціональними, галузевими, поселенськими та соціальними характеристиками [36, с. 4, 6–7], що забезпечує не тільки ефективне сільськогосподарське виробництво, а й повноцінні умови для відпочинку, лікування, задоволення духовних та інших потреб сільських і міських жителів.

Таким чином, відносини соціального розвитку села мають включати в себе комплекс відносин, які спрямовані на здійснення державної підтримки сільських територій з метою створення сприятливих умов для проживання на них. Причому особливої уваги потребують ті місцевості, які є найбільш слабкими в економічному відношенні (депресивні, трудонедостатні), або ті з них, що мають

особливі природні умови (гірські, поліські) та окремий правовий статус (ті, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи).

Крім того, до таких відносин необхідно включати і відносини, спрямовані на: 1) поліпшення рівня медичного, побутового та торгівельного обслуговування сільського населення; поліпшення умов відпочинку, розвиток фізичної культури і спорту, культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості, збереження і розвиток традиційної культури регіонів; забезпечення належного рівня освітніх послуг, наукових досліджень та підготовки кадрів для села; 2) розвиток підприємництва на селі шляхом забезпечення адресної державної підтримки суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм, у тому числі сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму.

Висновки

Роль аграрного права як галузі права, науки та навчальної дисципліни має полягати у забезпеченні належного правового регулювання не тільки відносин, пов'язаних з організацією сільськогосподарського виробництва, а й відносин соціального розвитку села. Останні умовно можуть бути розподілені на три групи: 1) збереження сільської поселенської мережі; соціального переоблаштування сільських територій та забезпечення благоустрою села; 2) забезпечення належного рівня обслуговування сільського населення; 3) розвитку підприємництва на селі.

Список використаних джерел

1. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый Вторым съездом колхозников-ударников 17 февраля 1935 года и утвержден СНК СССР и ЦК ВКП (б). — Омск : Омское областное государственное издательство, 1950. — 31 с.
2. Примерный устав колхоза, принятый III Всесоюзным съездом колхозников 27 ноября 1969 года и утвержден Постановлением ЦК КПСС и СМ СССР № 910 от 28 октября 1969 года. — М. : Колос, 1969. — 40 с.
3. Примірний статут колгоспу, прийнятий IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 року. — К. : Урожай, 1988. — 43 с.
4. Закон СССР от 26 мая 1988 г. «О кооперации в СССР» // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1988. — № 22. — Ст. 355.
5. *Єрмоленко В.М.* Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села // Єрмоленко В.М. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В.І. Семчика / В.М. Єрмоленко. — К. : Юридична думка, 2008. — С. 181–206.
6. *Казанцев Н.Д.* Предмет и система колхозного права / Н.Д. Казанцев. — М. : Изд-во Московского университета, 1961. — 52 с.
7. *Раянов Ф.М.* Предмет и система сельскохозяйственного права : учебное пособие / Ф.М. Раянов. — Уфа : Изд-во Башкирского университета, 1980. — 80 с.
8. Сельскохозяйственное право: учебник / [отв. ред. М.И. Козырь, В.В. Петров]. — М. : Юридическая литература, 1985. — 576 с.
9. *Демьяненко В.Н.* Колхозное право. Общая часть : учебное пособие / В.Н. Демьяненко. — Саратов : Саратовский юридический институт им. Д.И. Курского, 1972. — 176 с.
10. *Серета И.Е.* Юридическая природа прав и обязанностей членов колхоза : учебное пособие / И.Е. Серета. — Одесса : Одес. гос. ун-т, 1973. — 132 с.
11. *Фаршатов И.А.* Правовое регулирование культурно-бытовой деятельности колхозов : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / И.А. Фаршатов. — М., 1975. — 21 с.
12. *Демьяненко В.Н.* Защита социальных прав колхозников / В.Н. Демья-

- ненко, О.В. Пелишенко. — Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1990. — 144 с.
13. *Фаршатов И.А.* Правовые основы социального развития села / И.А. Фаршатов. — М. : ВЗПИ, 1991. — 286 с.
14. *Дмитренко И.А.* Правовое обеспечение социально-экономического развития колхозов / И.А. Дмитренко. — К. : Изд-во сельскохозяйственной академии, 1991. — 248 с.
15. *Бобылев А.И.* Аграрное право — самостоятельная отрасль российской системы права / А.И. Бобылев // Актуальные проблемы аграрного права России. Теория и практика : сб. научных статей / [отв. ред. М.И. Козырь, А.И. Бобылев]. — М. : ИД «Право и государство», 2004. — С. 18–29.
16. *Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. — Х. : Право, 2008. — Т. 4. — 480 с.*
17. *Єрмоленко В.М.* Аграрне право як самостійна галузь права / В.М. Єрмоленко // Аграрне право України : підручник / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 608 с.
18. *Багай Н.О.* Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н.О. Багай. — К. : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. — 19 с.
19. *Шелестов В.С.* Предмет і система аграрного права. Конспект лекцій / В.С. Шелестов. — Х. : УкрЮА. — 16 с.
20. *Уркевич В.Ю.* Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія / В.Ю. Уркевич. — Х. : Харків юридичний, 2007. — 496 с.
21. *Кооперативне право : підручник для студентів вузів / за ред. В.І. Семчика. — К. : Ін Юре, 1998. — 332 с.*
22. *Ващишин М.Я.* Правові засади соціального розвитку села / М.Я. Ващишин // Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села : м-ли міжнародної науково-практичної конференції. — К. : ІДП ім. В.М. Корецького, 2007. — С. 75–78.
23. *Носік В.В.* Правове забезпечення соціального розвитку села / В.В. Носік // Аграрне право України : підручник / за ред. В.З. Янчука. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — С. 484–504.
24. *Статівка А.М.* Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні / А.М. Статівка. — Х. : Право, 2007. — 208 с.
25. *Бобылев А.И.* Некоторые проблемы социального развития села / А.И. Бобылев // Аграрное и земельное право. — 2006. — №1. — С. 5–9.
26. *Колхозное право [Текст] / под ред. Д.М. Генкина, А.А. Рускола. — М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. — 423 с.*
27. *Титова Н.И.* Советское сельскохозяйственное право: диалектика развития. Развитие аграрно-правовых наук / отв. ред. М.И. Козырь / Н.И. Титова. — М. : АН СССР, И-т государства и права, 1980. — С. 95–102.
28. *Павлов И.В.* Колхозное право / И.В. Павлов. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. — 371 с.
29. *Титова Н.И.* Аграрне право як галузь права, його історичні витоки та особливості. Аграрне право України / за ред. О.О. Погрібного / Н.І. Титова. — К. : Істина, 2004. — С. 6–18;
30. *Янчук В.В.* Предмет і система аграрного права / В.В. Янчук, В.З. Янчук // Аграрне право України : підручник / за ред. В.З. Янчука. — [2-ге видання, перероблене та доповнене]. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — С. 12–39.
31. *Янчук В.З.* Проблемы теории колхозного права / В.З. Янчук. — М. : Юридическая литература, 1969. — 200 с.
32. *Гущин И.В.* Правовые проблемы социального обеспечения колхозного

кресьянства:.... автореф. дисс... докт. юрид. наук: 12.00.05 / Ин-т философии и права / И.В. Гушин. – Алма-Ата, 1986. – 54 с.

33. *Козырь М.И.* Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. – [2-е издание, переработанное и дополненное] / М.И. Козырь. – М.: Норма, 2008. – 336 с.

34. *Козырь М.И.* Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий / М.И. Козырь // Аграрное и земельное право. – 2008. – С. 36–45.

35. Новий тлумачний словник української мови у 4 томах. – Т. 4. – Р–Я / [укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко]. – К.: Аконт, 1998. – 94 с.

36. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3–10.